

Budakalász régészeti kincsei

digitális régészeti kiállítás előkészítése 1.

Szeretettel köszöntök mindenkit ezen az előadáson, mely a tervezett digitális kiállítás szakmai előkészítő munkálatait és eredményeit mutatja be. A budakalászi önkormányzat felkérésére idén tavasszal kezdtünk neki a munkának a szentendrei Ferenczy múzeumban. Első feladat a **régészeti lelőhelyek összegyűjtése** volt, ami az 1986-ban megjelent Magyarország Régészeti Topográfiája kötet alapján történt. Ebben 23 lelőhelyet tartanak nyilván. A felszíni terepbejárások során, a szántásból előkerült kerámia, kő, téglák és fém leleteket térképre vetítve rajzolódott ki az egyes lelőhelyek. Ma már sokkal korszerűbben és pontosabban, GPS-el rögzítik a leletek előkerülési helyét és határozzák meg a lelőhelyek kiterjedését. Ebből a 23 lelőhelyből azóta három átkerült Pomázhoz (Dolina-völgy). Ugyanakkor a kötet megjelenése óta eltelt 40 év alatt ásatások és felszíni kutatások alapján új lelőhelyekkel bővült a lista. Ld. Zöld-barlang, Idősek otthona/Patakparti Iskola alatt. A község mai határain belül lévő 22 lelőhelyhez járul tehát három, régebben Budakalászhoz, ma már Pomázhoz tartozó (Dolina-völgy), egy Pomáztól átnyúló (Szencs, 23/8.) és egy Szentendréről átnyúló lelőhely (Duna mellett, 30. lh.). Így összesen **27 régészeti lelőhely** leletanyagát érdemes bemutatni.¹ Budakalászon, szinte egyedülálló módon a lelőhelyeknek több mint a felében folyt régészeti feltárás is (15 lh.), és gyakran kerültek elő építkezés közben temetkezések, ép edények vagy szántáskor feliratos római kövek. A lelőhelyek kisebbik része viszont csak a terepbejárás, csatornázás stb. talált kis kerámiatöredékekkel jellemezhető. Legfontosabb feladat volt a lelőhelyek térképre vetítése, a mai utcahálózat feltüntetésével, hogy a helyi lakosok is láthassák, kik éltek itt előttük. Elkészült tehát egy összefoglaló térkép, mely a közhiteles nyilvántartás alapján szemlélteti valamennyi lelőhely elhelyezkedését. Ezt egészítik ki a korszakonkénti kistérfépek, melyek pl. a rézkorban, bronzkorban, római korban mutatják be, hogy a községben belül hol éltek és temetkeztek az emberek.

A Budakalász területén folyó ásatásokat elsősorban a szentendrei Ferenczy Múzeum végezte, néha a Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Történelmi Múzeum segítségével.² Fenti intézmények adattáraiból kellett tehát az ásatási dokumentációkat, képeket, rajzokat továbbá magukat a tárgyakat megkeresni. Kiválogatni a leleteket a restauráláshoz, fotózáshoz. Közben

¹ Magyarország Régészeti Topográfiája 1986-ban 23 lelőhelyet állapított meg. Ebből azóta átkerült Pomázhoz az 5–6 (Dolina), továbbá a 10. (Középső tanya) lelőhely.

² Szentendrén csak az 1950-es években jött létre a múzeum, a korábbi ásatások anyaga került az MNM-be és a Budapesttel határos terület, elsősorban a Pusztatemplom lelőhely anyaga a BTM-ba.

történtek, sőt ma is folynak újabb ásatások, melyeket érdemes ugyancsak megvizsgálni. Pl. zsilipépítkezés a Barát-patak torkolatánál, fémkeresős kutatások a Duna parton (60 db fibula). Mindezek a kutatások hatalmas mennyiségű anyagot eredményeztek, hiszen Budakalász területe az őskőkortól kezdve lakott volt, a régészeti korszakokat tekintve egészen a késő középkorig. Jelen előadásban kétféle módszert követhettem volna. Bemutatok minden egyes lelőhelyet vagy pedig korszakonként ismertetem az összegyűjtött leleteket. Én ez utóbbit választottam. Az anyag bőségét tekintve nyilvánvalóan nem fogunk ma a végére érni, de a címben is benne van, hogy ez csak az első része a tervezett kutatásnak.

Paleolitikum

A kőeszközök megjelenésétől a jégkorszak végéig beszélhetünk paleolitikumról, vagyis az őskökről. Alsó határa, a *homo habilis* és a *homo erectus* megjelenése valahol 2,8–2,3 millió év közöttre tehető.³ A felső paleolitikum (kb. 35 ezer–14 ezer) idején váltotta fel a neandervölgyi embert a *homo sapiens*. A jégkorszak legutolsó és leghidegebb periódusának, a gravetti kultúrának leletanyagát a Pilis és Gerecse hegység barlangjaiban tárták fel. Pest megyében a pilisszántói I. kőfülkében, Csobánkán, a Mackó barlangban (Kis-Kevély), a solymári Ördöglyukban és a budakalászi Zöld-barlangban kerültek elő ilyen korú leletek. Budakalászon a Zöld-barlangon kívül talán e korszakba sorolható kőeszközök kerültek elő felszíni leletként Üröm és Budakalász határán, Hosszúföldek lelőhelyen.⁴

Az első Budakalászon élő emberek tehát mozgékony vadászközösségek voltak, kik a rénszarvascsordák vándorlását követve a jégkorszak végén (felső *paleolitikum*) ideiglenesen megtelepedtek a *Zöld-barlangban*.

Zöld-barlang: A Nagy-Kevély északkeleti, meredek oldalában található barlangban 2001–2002-ben és 2018-ban történt régészeti kutatás.⁵ Itt szeretném megköszönni Béres Sándornak a segítséget, melyet a feltárás képanyagában és értelmezésében nyújtott. A 2018. évi feltáráson kialakított függőleges metszettel tükrözta a barlang egyes periódusait. A 3. rétegben kerültek elő a késő paleolit, ún. Epigravetti periódusba tartozó kőeszközök és csont maradványok (pleisztocén korszak, jégkorszak). A rádiokarbon szénizotóp vizsgálatokkal sikerült pontosítani a barlang használatának idejét: valamikor 17 ezer és 14.400 között éltek itt emberek, a jégkorszak végét jelentő felmelegedést megelőző hideg fázis idején.⁶

³ A miskolci régész enciklopédia 3,3 millió évet ír (Mester Zsolt). <https://regeszet.hermuz.hu/2020/04/28/regesz-enciklopedia-koeszkoz/>

⁴ Van még egy szakóca Szentendre és Budakalász határán (erről nincs fotó).

⁵ 30 méter hosszú, kilenc méter mély. Nevét a felső bejáratot ellepő, zöld mohákról kapta.

⁶ A faszén és a pollen minták egyöntetűen fenyőféléktől származtak, jelezve, hogy középhegységeinket ekkor még ligetes fenyőerdők borították.

A barlangi lelet együttesek különlegessége az, hogy szerszámkészletük egészen kisméretű, finoman retusált, tompított hegyű kova pengékből áll, melyek kizárólag fegyverek voltak. Hiányoznak a kőeszköz forgácsok (munkaeszközök). A kova eszközök egyoldalú típusösszetétele is a jelzi, hogy nem állandó lakóhelyként, hanem átmeneti vadásztanyaként szolgált a barlang. Az ekkor élt emberek fő megélhetése tehát a vadászat s halászat volt. Hogy mire vadásztak, azt a barlangban megmaradt állatcsont leletekből ismerhetjük meg.

Az állatcsontok alapján környékünkön ekkor főleg rénszarvas vadászok éltek, hiszen a Dunakanyar a rénszarvasok téli-nyári vándorlásának útvonalába esett. A zsákmányállatok között vadló csontok is feltűnnek. Fosszilis maradványaikon több esetben is felfedezhetők a kőszerszámok által okozott vágásnyomok és szándékos törések (esetleg csonteszköz készítés is folyt itt). Az átvonuló rénszarvascsordákat követő alkalmi vadásztanya, hús, prém és bőrraktár lehetett a kőfülkékben, barlangokban.⁷ Kisebb emlősök csontjai (pl. havasi nyúl, hód, borz, stb.) is előkerültek.

A jégkorszak végén, a kb. Kr.e. 14 500–10 000 között bekövetkező éghajlatváltozások, a megszokott jégkori vadállomány kipusztulása életmódváltozásra kényszerítették az akkori embereket. Átmenetileg Európa szerte csökkent a népesség. Ez a korszak már a neolitikumba való átmenet (mezolitikum) ideje.

Neolitikum

A neolitikum, azaz az újkőkor (Kr. e. 6100–4500)⁸ idején kialakuló új életforma gyökeres változást jelentett az őskőkori gyűjtögető-halászó-vadászó életmódhoz képest: az állandó megtelepedést, a falvak kialakulását; az élelem tárolására, főzésére szolgáló, kiégetett agyagedények készítését; a szövés-fonás gyakorlatát, a föld megműveléséhez, az erdőirtáshoz szükséges hatékonyabb eszközök, pl. a kőből csiszolt, átfűrt balták, ékek készítését. Méltán nevezi a történettudomány e folyamatot neolit forradalomnak.

Az újkőkor középső szakaszában (Kr. e. 6. évezred középső harmadától) a jellegzetes, bekarcolt díszítésű edényeiről elnevezett *dunántúli vonaldíszes kerámia népe* foglalta el a Dunántúlt, behatolva a Dunakanyarba és a Gödöllői-dombvidékre is.⁹ Az őskorban az írott források előtt még nem ismerjük az itt élő népek nevét, így jellegzetes temetkezési módjukról, edényeikről vagy a nagyobb lelőhelyekről nevezték el őket. Ásatásokon kerülnek elő jellegzetes, felszínre épített,

⁷ A vadászcsoporthoz inkább a téli szezont töltötték a környéken, nyáron a rénszarvasokat követve északnyugatra, a Morva-medencébe, illetve a mai Felső-Szilézia területére költöztek, ahol vadászat mellett nyersanyag készleteiket töltötték fel.

⁸ A rádiokarbon vizsgálatok alapján 5500 körül jelentek meg a Tisza vidéken.

⁹ A DVK népe nevét jellemző vékonyfalú, jó minőségű bekarcolt vonaldíszítésű kerámiáikról kapták, melyeken a vonaldíszes kultúra későbbi szakaszában kottafej díszítés és festett sávok is megjelennek (zselizi kultúra).

cölöpszerkezetű, sövényfalú házaik nyomai, a települések nem lakott, felhagyott részein pedig a zsugorított helyzetben, többször gazdag melléklettel eltemetett halottak sírjai. (A halottak a közösség tagjai maradtak, akiket tiszteltek, de félték is tőlük).¹⁰

Az újkőkor (*neolitikum*) népessége már állandó telepeket hozott létre Budakalászon a Duna partján (Pusztatemplom) és a patakok mentén (Diófa u., Hajmanica).

Diófa utca (3/19. lh., 10054): az Üröm felé vezető országút déli oldalán lévő domboldalon egy nagyobb település nyomai figyelhetők meg (Kr. e. 5000–4500). A Diófa, Kilátó, Fürj, Szalonka, Zöldfa és Szerűskert utcákban házépítés közben késő neolit telephez tartozó tűzhelymaradványok és házak helyét jelző paticosos foltok, továbbá szemétdödrök kerültek elő, köztük több kerámia töredéssel, állatsonttal és kőpengével (ásatás 1990-ben, Tettamanti Sarolta vezetésével). Durvább, pelyvás soványítású edényeiken bütyök alakú fogók és ujjbenyomkodásos díszítés figyelhető meg. Egyszerű, gömbölyded formájú edényeik természeti formákat pl. tökhéjdedény, utánoztak. Bekarcolt ívek, spirálok zezzug vonalak borítják az edényeket (ld. Budakeszi ép edények). A Zöldfa utca 14-ben zsugorított csontvázat találtak 1986-ban, ami mutatja a neolitikumnak azt a jellegzetességét, hogy halottaikat még nem elkülönített temetőben, hanem a telepen belül temették el.¹¹

Kőpengéket és vonaldíszes kerámia töredékeket gyűjtött Béres Sándor Hajmanica területén (Majdán-patak). Nagyobb, a zselizi kultúrához tartozó (közép-neolit) telep lehetett még a Duna parton lévő Pusztatemplomnál, a Barát-patak torkolatától északra, ahol a szántásból több bütykös díszű edény töredéke látott napvilágot. Petróczy József gyűjtéséből több vonal- és bütyökdíszes kerámia töredék, egy átyukasztgatott parázstartó és kőpenge került a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményébe. A 2022-ben, a zsilip építését megelőző ásatások során neolit településhez tartozó gödrök is előkerültek (Dunántúli vonaldíszes és zselizi kultúra).¹²

Rézkor (Kr. e. 4500–2700)

A rézkorban a hűvösebb, csapadékosabb időjárás következtében, a földművelés helyett nagyobb szerepet kapott az állattartás. A pásztorkodó életformának jobban megfelelő, kisebb élettartamú, átmeneti telepek jöttek létre. A rézkori pásztorok szarvasmarhát, juhot, kecskét és

¹⁰ A késő neolitikum idején, a vonaldíszes kultúra késői időszakában a kottafejes és zselizi kultúra népe, majd Kr. e. 4800 körül az ún. Lengyel-kultúra népe élt Pest megyében. Finom, gyakran festett díszkerámia és durvább főzőedények jellemzik. Telepeiket bővizű folyók és patakok közelében hozták létre.

¹¹ Fenti teleptől délre, a Barát-patak másik oldalán, a kőbányába vezető út felé eső szivattyúháznál egy festett csótalpas tál töredéke, 1985-ben került elő.

¹² Egy lengyeli kultúrához sorolható település található Üröm és Budakalász határán (1965 óta Üröm területe. Ld. MRT 7, Üröm 37/3. lh. Velike-Nyive, Hosszú-föld). Pattintott kőeszközök, árvéső, szilánkok, kaptafa alakú kőbalta és bütykös díszítésű kerámia töredékek kerültek be innen, a volt Helytörténeti gyűjteménybe.

sertést neveltek, és az állatok húsán kívül már a tejét, gyapját, bőrét és igavonó erejét is felhasználták.¹³ Természetesen a földműveléssel sem hagytak fel. A faeke és az iga alkalmazásával lehetővé vált az állatok által vont kocsi használata is, ami a gazdálkodás hatékonyabbá válását segítette elő. Halottaikat a településtől távol, különálló, nagy sírszámú temetőben helyezték végső nyugalomra. E temetőben szabályos sírsorok figyelhetők meg, mindenkinek meg volt a közösségi rend szerint életében is megszabott helye. A korszak elején még szórványos a réz felhasználása, főleg ékszerek (gyűrű, karperec) készülnek belőle. Később már nagy számban találkozunk rézből készült eszközökkel és fegyverekkel. A kiemelt társadalmi helyzetet az arany ékszerek is jelzik (csüngők, melldíszek).

Budakalászon rézkori településnyomot találunk a Zöld-barlangban és temetkezéseket a Tavan felett, illetve a késő rézkorban a Luppa-csárdánál, a Duna parton.

A középső rézkorban a ludanice csoport népe felügyelte a dunai átkelőhelyeket s egy keskeny sávban élt, elsősorban a Duna bal partján. Halottaikat magányosan vagy kis csoportban temették el. Egy ilyen, zsugorított, csontvázas sír a szentistvántelepi temető mellett nyitott homokbányából került elő (Tavan felett 3/22. lh.).¹⁴ E kultúra népe az Északkelet-Dunántúlon alkalmilag barlangokban is megtelepedett. Budakalászon a *Zöld-barlangban* kerültek elő emlékeik. Felhúzott fülű kis pohár, kovaköböl, obszidiánból és limnokvarcitból pattintott kőeszközök, valamint egy csiszolt kőbalta köthető a korszak embereihez. Továbbá egy 2018-ban előkerült emberi koponyatető is a megtelepedés bizonyítéka (az izotóp vizsgálatok alapján rézkori).¹⁵ A napvilágra került csontok között barna medve, szarvasmarha, szarvas, házi sertés, juh (vagy kecske), ló, házimacska, mezei nyúl, borz, róka, pele, béka és denevércsontok voltak. A 2001. évi ásatás csontanyaga fiatal holocén korú. A legidősebbek is mindössze néhány ezer évesek (csont meghatározás: Dr. Kordos László).

A Badeni kultúra temetője a Duna menti síkságon (Kr. e. 3500–2800)¹⁶

A késő *rézkor* legnagyobb eddig ismert temetője található a Luppa csárdánál, a Dunától mintegy 200–250 méterre lévő homokbányában (3/7. lh.). A temető teljes sírszáma 500 körül lehetett, ebből 437 sírt sikerült feltárni 1952–1961 között (Soproni Sándor ásatása és helyszínrajza). Mintegy 6 generáció temetkezett ide, kb. 200 éven keresztül. A temetőt Bondár Mária és

¹³ A tejtermékek készítése és az erjesztés eljárásának feltalálása megváltoztatta az étel és italkészítési és fogyasztási szokásokat (sör, bor, kelesztett tészták, kenyér, joghurt/kefir), a gyapjú a ruházzkodást és a viseletet, a szövés-fonás iparát, az igavonás a földművelést (eke, szántás), a kerék feltalálásával a szállítást. Ehhez járult még egy új állatfaj, a ló házasítása.

¹⁴ Az edények és a csontok azóta elvesztek. Dokumentáció nem is volt.

¹⁵ A barlangból mintegy 500 állatmaradvány került elő 2018-ban, melyek hét emlős fajhoz tartoztak.

¹⁶ A középső rézkori Bodrogkeresztúri kultúrához tartozó szórvány rézcsákányokat ismerünk még Budakalászról (ellentett élű csákány). Ezek a jó kidolgozású, nehéz, öntött fegyverek nem használati tárgyak, hanem az értékelhalmozás eszközei voltak a középső- és késő rézkorban (MNM-ben, nincs még róla kép!).

Raczky Pál közölte 2009-ben. A temető legkorábbi rétegében égetett, **hamvasztásos temetkezés** folyt, ezen belül hét sírcsoport különíthető el. E csoportok kör alakúak vagy félkörök, közepükön üres folttal. Itt lehetett a máglya helye. A legkorábbi csoport kőpakolásos, szórt hamvasztásos sírjaiban elsősorban korsók és tálak találhatóak, melyeket a halotti szertartás ételáldozataihoz használtak. A mellékleteket nem hamvasztották. A szertartás végén lapos kőrakást emeltek a sírok fölé.

A későbbi **csontvázás temetkezés** genetikailag két csoportra osztható. A korábbiak, az embertani vizsgálatok alapján kapcsolatban álltak a hamvasztással temetkező lakossággal. E csoporton belül nagycsaládi, 3–4 generációs temetkezési forma állapítható meg. Néha keveredik a két rítus, pl. a 155. sírban a csontvázasan eltemetett nő mellé hamvasztva tették 2 éves gyerekeit.

Gyakori a temetőben a többszörös temetkezés, mikor valószínűleg rokoni kapcsolatban álló embereket (házaspárokat, szülőket gyerekekkel, több gyereket stb.) temettek egy sírba. Az embertani vizsgálatok alapján gyakran betegség, pl. tbc következtében haltak meg egyszerre ezek a gyerekek. De után temetkezés is bizonyított, néha kőréteggel elválasztott halottakkal.

Az alvó állapotot utánzó, oldalt fektetett, felhúzott lábú, ún. zsugorított helyzetű halottakat az egykori viseletben, felékszerezve helyezték a sírba. Melléjük étel-ital áldozatot és használati tárgyakat temettek. Jellemzőek a kerek vagy szögletes, magas talpú serlegek, kétosztatú tálak, fogantyús merítő tálak, széles szalagfüles korsók, felhúzott fülű kis poharak. A kannelúrák és felhúzott fülek már a fémedényeket utánozták, agyagból készítve. Ezt a célt szolgálta az edények külső fényezése is. A kétosztatú tálakat és talpas kelyheket nem a mindennapi életben használták, hanem szertartásoknál. Ez utóbbiakat gyakran vörös és fehér festéssel is ellátták. A durvább fazekakon ujjbenyomkodás és rátett kettős lécdíszítés, átfürt bütyök fogóval.

Nagyon gyakoriak a gyöngy ékszerek, nemcsak nyakláncként, de a női viselet részeként is a halott derekán, karján, fején (karperec, öv, párta, ruhára varrható kis kagyló lemezkék). A gyöngyök között kedveltek a déli eredetű kagylók, átfürt csigák. Az Alpok irányából származó kereskedelmi és emberi kapcsolatra utal egy cseppkögyöngy.

A rézeszközök közül csak árákat és tűket találunk a sírokban, a többi réztárgy ékszer, főleg csőgyöngyök. Nyílhegyek, köpengék, kőbalták és csonteszközök (csontár, agancskapa stb.) is előfordulnak a használati tárgyak között.

Különleges tisztelet övezte a szarvasmarhákat, melyeket gazdájukkal együtt vagy önállóan is külön sírba temettek. A temető legfiatalabb részére jellemző az ember és szarvasmarha pár együttes eltemetése és a halottas kocsi temetkezések, melyeket a kocsi modell, illetve a kocsi

utánzó edény is alátámaszt. Ez a csoport egy máshonnan betelepedett (Alsónémedi) népesség nyomait őrzi.

Az ismert kocsiedényhez hasonló kiképzésű egy másik kocsit utánzó edény is, melynek kerekeit bütykökkel utánozták (158. férfi sír). Mindkettő kívül-belül pirosra festve. Megyénk területén Szigetszentmártonból ismerünk még hasonló kocsimodellt. Ezek a kocsi első ismert ábrázolásai a Kárpát-medencében s bizonyítják, hogy a badeni kultúra népe már ismerte és használta a fából készült, négykerekű, ökrök vontatta nehézszekeret.¹⁷

Különleges rítus a jelképes temetkezés (kenotáfium), mikor emberi csontváz nem kerül a sírba. Ilyenkor csak egy ovális sírgödört ástak, benne kerámia s egyéb mellékletek. Egy ilyen jelképes sírból származik a **világhírű négykerekű kocsi modell (177. sír)**. 1953-ban került elő. Négyzetes, füllel ellátott merítő edény formát mutat. Mindössze 8 cm magas. Négy tömör kereke van, a kerékagyat kis dudorokkal jelölték. Alján a tengelyek és a deszkák karcolással vannak jelölve. Oldalát bekarcolt zeg-zúg minta díszíti (egy tál alatt talpas serleg és a kerekein álló kocsimodell, valamint két kovapenge).¹⁸

Bronzkor (Kr. e. 2700–800)

A késő rézkor egységes kulturális képe után a bronzkorban sokszínű, egymás mellett élő, eltérő anyagi műveltségű kultúrákkal találkozunk. Kr. e. 2700 táján több hullámban újabb népcsoportok jelentek meg a Kárpát-medencében és a helyi rézkor végi népekkel összekeveredve alakították ki az új, kora bronzkori népességet. Az új fém, a bronz tömeges felhasználása a korszak középső szakaszában indul meg. A bronzeszközök használata nagyobb termelékenységet eredményezett, ez pedig hatással volt a társadalmi viszonyokra is. A közösségek egyes tagjainak gyarapodása tükröződik a gazdag fémmellékletes sírokban, de a földbe rejtett, bronztárgyakból álló kincsleletekben is. Pl. az 1. lelőhelyen (Felszabadulás útja) látott napvilágot felszíni szórványként egy arany, poncolt díszítésű, kerek füles csüngő (Béres Sándor). Az állattartó életformát a földművelésen alapuló paraszti életforma váltotta fel. Állandó telepek jöttek létre, főleg a sík területeken vizek közelében.

¹⁷ A kocsi kialakulása hosszú évezredek lassú fejlődésének eredménye. Oroszországban van még a Kr. e. 3. évezredből való, a budakalászihoz hasonló korú kocsi. Ezeket a legkorábbi tömörkerekű típusokat a bronzkorban továbbfejlesztették pl. küllős kerék. A vaskorszakban a fa alkatrészek helyett fémeket, vasat alkalmaztak. Sírba helyezésük a túlvilági elképzelésekkel kapcsolatosak. A túlvilágra való utazást könnyítette meg a vaskorban. Lehet, hogy ez már a rézkorban is elképzelhető

¹⁸ Négykerekű, kéttengelyes kocsi. alja deszkából, fatörzsekből állt, oldalait vesszőből fonhatták. T alakú rúdja lehetett. méret: 1,5 x 2 m. A kocsikat szarvasmarhák húzták.

A kora bronzkorban a *harang alakú edények népe* telepedett meg Budakalászon (Kr. e. 2500–1900).¹⁹ Nevét a jellegzetes, fordított harang alakú, vörös színű, sávokra osztott, geometrikus díszítésű edényeiről kapta, melyek felületét festették és a bekarcolásokat gyakran mészbetéttel töltötték ki. A kultúra Európában meglehetősen széles körben terjedt el. Előrenyomulásuk főleg a folyók mentén történt, a megtelepedésük is nagyjából a folyók partjára koncentrálódik. A Budakalászon található csoport Bécs irányából, a Duna jobb partját követve jutott el hazánkba.²⁰

Több telepük került elő Budakalászon. Egyik a Majdán-patak északi oldalán emelkedő dombon (Pomázi út 2.), a másik kettő közvetlenül a Duna parton (Tangazdaság, Pusztatemplom). A Tangazdaságban történt ásatások során agyaggyerő gödörkomplexumokat, tároló- és szemétgödöröket, valamint cölöplyukakat tártak fel (1954-ben 7 gödör és 2005-ben az M0-ás hídpillérek alatt, kb. 20 objektum). A harang alakú, bordás és befésült díszítésű edény töredékeken kívül előkerült egy kocsikerék modell, csontzabla és pattintott nyílhegy is. Egy letelepült, szántóföldi növénytermesztést folytató népesség lakott itt, ahol meghatározó volt a gabonatermesztés, elsősorban árpa, kisebb mennyiségben köles és búza, sőt konyhakerti hüvelyesek pl. lencse maradványai is előkerültek.

A kultúra eddig ismert legnagyobb lelőhelye a Budakalászon 2005-ben feltárt, közel 1000 síros temető (943 sír). A kora bronzkori temető a kisajátítási határok között 4 hektár területen fekszik. Nyugati irányban hármastagolású árok határolja, kelet felé kb. 250 méterre a Duna parttól ér véget. Észak s déli irányban a fel nem tárt területen még folytatódik.²¹ A radiokarbon adatok a temető használatára közel 600 év időtartamot jeleznek, a Kr.e. 3. évezred második felében **(Kr.e. 2500–1900 között)**.

Legtöbb az urnasír, mikor az égett emberi csontokat tartalmazó urnát egy vagy két fedőtállal borították le (70%). Az urnák belsejében gyakran kis csészéket, bögréket, agyagkanalat helyeztek el, melyekbe étel-ital melléklet került. Az urna belsejéből két helyen került elő a feltáráson aranykorong, mely lelettípus eddig ismeretlen volt e korszakból hazánkban. Az urnákba helyezett tárgyakon nincs égésnyom, így az étel-ital mellékletet, az összehajtogatott ruhákat, vagy fegyvereket az égetés után helyezték a sírba.

¹⁹ Máshol Kr. e. 2800–2100. Budakalászon a 3. évezred második fele a rádiokarbon vizsgálatok alapján (Kr. e. 2500–1900)

²⁰ Szentendrétől a Csepel-sziget északi csücskének vonaláig elsősorban a Duna jobb partján hoztak létre rövid életű telepeket, míg magán a szigeten mindkét parton megtalálhatók lelőhelyei. A harangedényes közösségek feltehetően specializált kereskedő-közösségek voltak, akik főképp folyami hajózással foglalkoztak. Agresszív kereskedelmi hódításaik miatt volt szükség a fejlett íjászattal rendelkező harcosaikra. Híres a lótenyésztük.

²¹ Észak felé jól kivehetők további körárok temetkezések, melyek arra engednek következtetni, hogy akár még ugyanennyi sírt is rejthet a föld.

A *szórthamvas* temetkezéseknek is a csontvázashoz hasonló nagy, téglalap alakú sírgödröket ástak (6%). Bennük nem ritka az 5–6 edénymelléklet, melyek a sír egyik végében helyezkedtek el. A hamvakat, égett csontokat általában a sírgödör közepére szórták, a fegyver mellékletekkel együtt. Egyik leggyakoribb edényforma az ún. nagyrévi füles korsó.

A csontvázakat zsugorítva (oldalra vagy hátra fektetve) temették a téglalap alakú sírgödrökbe. A budakalászi temetőben a népességnek csupán 6%-át temették el *csontvázás rítussal*. A sírok döntően É–D irányban tájoltak. A halottak karjához, medencéjéhez téve gyakran találhatók réz- és kőeszközök, valamint ékszerek (árak, háromszögletű török, spirális hajkarikák, csavart fejű tű, kőbalta, pattintott nyílhegyek). Az edény mellékleteket a halott lábához tették (tál és korsó). A csontvázak és égett csontmaradványok antropológiai vizsgálata során kóros elváltozásokat, betegségeket is ki lehetett mutatni. Pl. csonthártyagyulladás, vashiány stb.

Gyakoriak a *jelképes, csontváz nélküli sírok*, több edénnyel (a halott távollétében végrehajtott szimbolikus temetkezés). Egyik ilyen sírban 28 félkész pattintott kőeszköz és könyersanyag volt egy kupacban, három harangedénnyel, csuklóvédő lemezzel és rézeszközökkel, ami mutatja az eltemetett iparos kiemelkedő társadalmi helyzetét. Felettük gyakran kőpakolás.

A leggazdagabb sírokat körárkok vették körül, mintegy kiemelve, ugyanakkor elkülönítve környezetüktől a halottat. Felettük kisebb halom állhatott. A magyarországi Harangedény-Csepel csoport temetkezéseinél eddig nem került *körárkos sír* feltárássra, így tudományos szempontból nagy jelentőséggel bír a 65 darab körárkos temetkezés a temető területén. Nagyságuk változó: 5–6 méterestől a 12 méteres belső átmérőt is eléri. Bejáratuk keleten, a felkelő nap (a folyó és a telep) irányában található. Közepükön leggyakoribb a hamvasztásos és szimbolikus temetkezés, bár a többi sírforma is előfordul. A harangedényes kultúra vezérleletei többnyire itt kerültek elő. Némelyik körárok bejáratánál négycölöpös, sátozott kis építmény szolgált az áldozat bemutatására.

A névadó, fordított harangot formázó edényeken sávós geometrikus díszítés látható, gyakran festéssel, néha mészbetéttel. Míg a sírkerámiák döntő hányada nagyon rossz megtartású, addig a jól kiégetett harangedények magasabb minőséget képviselnek. Talán a halotti rítushoz kapcsolódóan a kultúra díszedényeiben sört helyeztek a halott mellé (spanyolországi vizsgálatok sörmaradványokat mutattak ki egyes edényekben).

Az öblös hasú, széles nyakú, kétfülű urnák között különösen szépek a plasztikus borda- s bajuszdíszítésű urnák, továbbá a 3–4 lábon álló talpas tálak, áttört talpú tálak stb. Az edényekben lévő *ételmaradványok* alapján fő eledelük a köleskása, darakása lehetett, de finomra őrölt gabonából süteményt is készítettek. Néhány esetben olyan ételmaradvány is megőrződött, amelyen a főző/sütőedény lenyomata volt látható. Két urna sírban kelesztett

kenyérmorzsák és erjesztett sörtészta maradvány is előkerült, amik rendkívüli leletnek számítanak a Kr.e. 3. évezred leletanyagában. A finom gabonaőrleményből készült kásák/sütemények és a kelesztett kenyerek inkább különleges ételféleségnek tekinthetők, melyeket különleges alkalmakra, pl. temetési szertartásra készítettek.

A harcosok mellé helyezett íjak szerves anyaga az idők során elenyészett, de az alkarvédő lemezek, pattintott nyílhegyek és réztőrök alapján viselőik kiemelt helyet foglalhattak el a társadalomban. Ugyanilyen megbecsült helyzetben voltak egyes iparosok is, kiknek sírjában a félkész kőeszközök mellett csuklóvédő lemezek, réztőrök is előfordulnak (ld. szimbolikus sírok). Az egyes sírokban előforduló arany- és ezüstékszerek tovább hangsúlyozzák a társadalmi különbséget. A „V” alakban átlukasztott csontgombok, a háromszögletű, pattintott könyílhegyek és az íjászatban használt „csuklóvédő” kölemezek a kultúra jellegzetes tárgytipusai közé tartoznak. A réz tőrök között egyaránt találunk nyeles és szegeccsel rögzítendő példányokat is. Mindezek a népcsoport harcias jellegére utalnak. A fegyvereken és edényeken kívül hegyes rézárak, csontgombok, ritkán ékszerek (ezüst hajkarikák, pödrött fejű tűk) szerepelnek a mellékletek között.

A Tangazdaságtól délre, a Dunába torkolló Barát-patak mellett (**Pusztatemplom**) kora bronzkori, Harangedényes kultúrához tartozó temetkezéseket tártak fel az 1940-es évek végén (8 sír). Sőt a kis kerámia töredékek alapján telep is lehetett itt, a Duna parton. Hamvasztásos sírjaikban díszített urnákat, füles bögréket és tálakat találunk. Valószínűleg az előbb bemutatott nagyobb temetőnek a déli szélét alkotja, bár a 70-es években feltárt békásmegyeri temetőhöz is tartozhatott.

A középső bronzkori vatyka-kultúra népének hagyatéka mindössze a Zöld-barlangban került elő, szórványként.

A *késő bronzkorban (Kr. e. 1400–800)* betelepült hódító népesség új életmódot kényszerített a helyi lakosságra. A Kárpát-medencét a halomsíros majd *urnasíros kultúra* több helyi csoportja uralta (nevüket jellegzetes temetkezési módjukról kapták). Budakalászon az *urnasíros kultúra* telepeiről csak szórványként előkerült cserepek és orsógombok tanúskodnak (Dolina, Tavan, Szencsó, Szentendre Duna mellett). A korszak temetkezései a már korábban említett *Pusztatemplomnál* (7 urna sír) és a Duna part közelében lévő *Transzformátor* háznál kerültek elő. Ez utóbbinál az urnafészkek, fekete agyagtálban elhelyezett kétfülű edényből állt, közte kalcinált csont töredékekkel és faszén maradványokkal. Innen származik egy szórvány gömbfejű bronztű. A képen egy bronzkori férfi viselet rekonstrukció látható, a ruháját összefogó bronztüvel. Ilyen ékszerek és fegyverek Budakalászon nem kerültek elő, de pl. a szomszédos Ürömről ismerünk egy bronzkincset ruhadíszekkel, tűkkel stb.

Pusztatemplom: A késő bronzkori urnasíros kultúra sírjait ráásták a kora bronzkori temetőre (7 sír). Kannelúras díszítésű urnákat, turbántekercses tálakat, füles korsókat és kis bögréket

helyeztek e sírokba. A leletanyag a Szentendrei Ferenczy Múzeumban, a Magyar Nemzeti Múzeumban és a Budapesti Történeti Múzeumban található.

Kora vaskor (Kr. e. 8/7 – 5. sz.)

A kora vaskori népesség, a szkíta népcsoportok és a dunántúli Hallstatt-kultúra emberei a vas feldolgozásának tudományával új korszakot nyitottak a Kárpát-medence történetében. Eleinte ékszereket, fegyvereket készítettek, majd a korszak második felében már szerszámok nyersanyagaként is felhasználták a vasat. Az új Hallstatt kultúra emberei magaslati, erődítéssel körbevett földvárakat építettek a fontosabb kereskedelmi útvonalak mellé. A vezetőréteg megnövekedett hatalmát jelzik a több méter magas halomsírok és bennük a jól megépített sírkamrák (pl. Százhalombatta). Budakalászon csak kisebb teleprészletek maradtak ránk, a község északnyugati szélén, a Majdán-patak északi partján (1–2. lh., Idősek otthona). A Pomázi úton lévő lelőhely erősen kiemelkedik környezetéből és három oldalról védelmet nyújtott a településnek.²²

Kora vaskori telep a Patakparti Iskola és az Idősek otthona alatt

A 2004-ben és 2019-ben végzett feltárás során két korszak telepjelenségei (kb. 200 objektum) kerültek elő a Majdán-patak északi partján, a Klisovác utcában: *kora vaskor* (Kr. e. 9–5. század) és népvándorlaskor – honfoglalás kor (Kr. u. 8–10. század). A kora vaskori településhez kerek alaprajzú, meredek falú, vagy méhkas alakú tároló vermek és szemétködrök tartoznak, sok háztartási hulladékkal (edények és állatcsontok töredékeivel). Vasnyílhegy, bronzfibula és tűk is előkerültek az Idősek otthona alatt. Az Iskola alatti telep egyik gödrében két, majdnem teljesen ép edény és tál is napvilágot látott (54. obj.).

Lekerekített sarkú, téglalap alakú félig földbe mélyített veremházakat is feltártak, a sátortetőt tartó oszlopok helyeivel (8. obj.), illetve a fűtést, főzést szolgáló vörösre égett, paticsos kemenceomladékokkal együtt (71. obj.). A veremházakból a mindennapi tevékenységhez szolgáló eszközök: vaskés, vas sarló, szövés-fonáshoz használt agyagból égetett orsógombok láttak napvilágot (az egyik ház kelta is lehetett).

²² A Majdán-patak északi oldalán emelkedő dombon, 1955-ben gyümölcsfaültetés közben őskori telepet bolygattak meg (Felszabadulás útja, ma Pomázi út 2.). A szórvány leletek és a régészeti feltárás alapján (Schreiber Rózsa, Kőszegi Frigyes) több korszak településének nyomai kerültek elő. Legsűrűbben lakott a *kora vaskori*, Hallstatt időszakban volt a domboldal. Behúzott peremű tálak, kihajló peremű fazekak és kannelúrázott, fényezett, grafitos edénytöredékek képviselik e periódust. Ebben az időszakban a település kiterjedhetett az északabbra fekvő *Prekobro* területére (2. lh.) és a délebbre található *Idősek otthona*, illetve az *Iskola* helyére is (47761). E két utóbbi helyen régészeti feltárás is történt. Valószínűleg ugyanehhez a településhez tartoznak a keletebbre lévő, Klenity-dűlőben talált felszíni késő bronz- és kora vaskori cserepek is (Sashegyi Sándor 1943).

A területen egyetlen, ehhez az időszakhoz köthető félig zsugorított helyzetű temetkezést tártunk fel. A halott lábait térdben felhúzták, de a karok egyenesen nyújtva helyezkedtek el a törzs két oldalán. Mindkét csuklón egy-egy vas karperec volt, a koponya és a felsőtest alatt tömör vascsövecskék erősen korrodált maradványai feküdtek (59. obj.).

A Lupa csárdánál lévő rézkori temető szélén két vaskori urnasír is előkerült gazdag kerámia melléklettel és a hamvakat tartalmazó urnában kisebb vastárgyakkal (vashorog).

Késő vaskor – Kelták (Kr. e. 5/4. század – Kr. u. 1. század közepe)

A késő vaskorban már név szerint ismerjük az itt lakó népeket. Az időszámításunk előtti négy évszázadban a kelta nép megszállta az egész Kárpát-medencét. A törzsszövetségben élő kelták a gazdasági fejlettség magas fokára jutottak el: hozzájuk kapcsolódik a vas tömeges felhasználása, ők használtak először vasból készült ásót, ekepapucst, kaszát, ollót, szőlőmetsző kést. A kelták terjesztették el a fazekaskorong általános használatát a Dunántúlon. Görög és római mintára pénzt is vertek, melynek igen szép példányai ismertek Pest megyéből. Legutóbb idén tavasszal került elő egy kis ezüst kelta pénz fémkeresős terepbejárás során Dunai-kisföldek területén (eraviskusz érem, Kr. e. 1. század 2. fele, talán Augustus kor).

A hódító rómaiak különböző kelta és illyr törzseket találtak a későbbi Pannonia provincia területén. Pest megyében a kelta *eraviszkuszok* éltek a **Kr. e. 1. század második felében egészen Kr. u. 1. század közepéig**. Törzsi központjuk a sánccal erődített, gellérthegyi oppidum volt. Telepeik közül megyénk területén főleg nyíltszíni falvakat, illetve tanyaszerű kis telepeket ismerünk, melyek a patakok két partját, illetve a Duna-partot kísérik végig.

Budakalászon csak település nyomokat tudunk kimutatni, temetkezés eddig nem került elő. Legszebb lelet a Zöld-barlangból származó köpűs vaslándzsa. A kora vaskori telep folytatásaként élhettek kelták a Majdán-patak északi partján, a már említett Felszabadulás útján (ma Pomázi út) és az Iskola alatt. Ez utóbbi helyen az egyik, szögletes, földbemélyített ház, kerámiája alapján kelta lehetett. A Pusztatemplomnál, az idei építkezés során, a középkori pince alatt késő kelta gödrök kerültek elő. Bennük kézzel formált, dák jellegű plasztikus díszítésű fazekak, festett kerámia töredékek, állatcsontok valamit egy malomkő töredék.²³

Egy kisebb településrészletet tártunk fel az M0-as híd pillérei alatt, közvetlenül a Duna parton. Félig földbemélyített, tapasztott padlójú lakóházak, kemencés műhelyek, agyaggyerő

²³ A harmadik helyen, a Majdán-patak keleti partján fekvő Dolinán a késő kelta, korongolt szürke és a piros, fehér festett sávós edénytöredékek valamint a dák jellegű füles csésze jelzi, hogy az itt kialakuló későbbi villagazdaság kelta alapokra épült és annak folytatásaként jött létre.

gödörkomplexumok és mély méhkas alakú tárolóvermek tartoztak e telephez (kb. 20 obj.). A kenyérsütő kemencében talált 406 db szenült magtermés, többsége gabona. Legtöbb az árpa (malátázásra, sörkészítésre utaló csirázó árpa is volt közte).²⁴

Jellegzetes kerámiájukat korongolt szürke, simított felületű edények (duzzadt peremű tálak, S-profilú tálak), tojás alakú nagy edények és fazekak alkotják, gyakran besimított hullámvonallal díszítve. Kézzel formált kónikus csészék s plasztikus díszítésű nagy fazekak tartoznak még leletanyagukhoz. A kemencés házból egy majdnem ép, ún. dák fülescsésze került elő, egy nagy őrlőkővel. Ez utóbbi is szemlélteti, hogy a kelták voltak azok, akik a kétrészes kézimalom használatát meghonosították a Dunántúlon. A római kerámia hiánya jelzi, hogy a provincia létrehozását a telep már nem érte meg. Valószínűleg a katonaság limes menti felzárkóztatásával egyidőben, a század közepe körül (Claudius-kor vége) pusztulhatott el. A telep kiterjedése kérdéses. A felszínen a gáttól nyugatra még kerültek elő késő kelta cserepek (az objektumokat már elszánthatták). Keleten a Duna határolja. Észak s dél felé valószínűleg folytatódik, de jelenleg nem derült ki, meddig.

...És a folytatás. Egyrészt időrendben előrehaladva szólni kell még a rómaiakról, kik a Kr. utáni négy évszázadban laktak itt és építették ki a hadiútat a dunai limes mentés. A képen a Lупpa-csárdánál feltárt kerítésfallal körbevett késő római őrtorony látható. A hunok az 5. század középső harmadában temetkeztek a Duna parton (Tangazdaság). A 6. század végétől a 8. századig itt élő avaroknak mind a telepük, mind a Duna-parti temetőjük előkerült. A Honfoglaláskorból az Idősek Otthona alatt lévő települést érdemes megemlíteni, majd az Árpádkor s Káloz falu következik és végül a Kálvárián feltárt templomról s a körülötte lévő temetkezésekről kell beszélni.

Hogy hogy lesz mindebből virtuális kiállítás? Elsősorban kell egy programozó, ki a számítógépes program segítségével élvezhetővé és szemléletessé teszi a most bemutatott leleteket. Terveim szerint egy idővonallal kezdünk, melyre kattintva az egyes korszakok főbb jellemzőiről kapunk képet, majd lesz lelőhelytérkép, ahol az egyes lelőhelyek, ásatási képek és tárgyfotók jelennek meg rövid, pár soros szövegekkel. Tervezünk még 5-6 perces videófilmeket a nagyobb temető ásatásokról és arcreekonstrukciót a vaskori és hunkori csontvázak alapján (a képen egy bronzkori arcreekonstrukció látható, Kustár Ágnes munkája). Remélem mindez megvalósul és jövőre már mesélhetek a folytatásról.

Köszönöm a figyelmet!

²⁴ A két lekerekített sarkú, téglalap alakú lakóház alja tapasztott. Egyiknek sarkában kerek kemence. A másik háztípus kerek gödörház, közepén a sátor tetőt tartó cölöp helyével. Egy hosszúkás, téglalap alakú, félig földbe mélyített objektum műhely lehetett, északi felében átégett oldalfalú, ovális kemencével.

